

УЧАСТЬ ВЧЕНИХ У ВИРОБЛЕННІ ПОЛІТИКИ УНР 1919–1920 рр. ШОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ОБ’ЄКТІВ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ

Досліджується участь українських вчених у роботі громадських і державних структур з метою вироблення ефективних заходів низки органів УНР (уряд, Міністерство народної освіти, відділ охорони пам’яток старовини й мистецтва, архівна комісія) щодо недопущення втрати об’єктів культурно-історичного простору.

Ключові слова: українські вчені, архівна комісія, Міністерство народної освіти УНР, охорона культурно-історичних пам’яток, урядова постанова, університетський архів.

Розбудова сучасної української держави передбачає активізацію і вдосконалення політики, спрямованої на збереження великої культурної спадщини українського народу, накопиченої впродовж віків, яка є складовою частиною світової культури. У виробленні сучасних довгострокових, ефективних заходів державного управління у цій галузі має бути врахований досвід пам’яткоохоронної практики Української Народної Республіки в умовах, коли до геополітичних, поневолювальних війн, розв’язаних проти неї сусідніми державами і білогвардійським режимом, додалася специфічна внутрішня війна частини суспільства проти культурно-історичних об’єктів. Узагальнення цієї політики має важливе наукове і практичне значення для сьогодення.

Вагомий внесок у комплексне вивчення політики УНР щодо збереження культурно-історичного простору зробили О. Нестуля і Д. Розовик [1; 2; 3; 4]. Заслугують на увагу й інші праці, присвячені різним аспектам діяльності окремих науковців у захисті історико-архітектурних пам’яток, музеїв, архівів [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Утім загальний внесок учених у вироблення політики УНР щодо збереження культурно-історичної спадщини народу вони не встановили.

Мета цієї розвідки полягає у з’ясуванні внеску українських вчених-гуманітаріїв у вироблення важливих державних заходів УНР щодо недопущення руйнування історико-архітектурних пам’яток, музейних і архівних закладів, які складали культурно-історичний простір країни, збереження їх для прийдешніх поколінь українського народу.

Доба Директорії була найдраматичнішою і найкровопролитнішою в історії Української революції. Та попри воєнне протистояння і надзвичайну актуальність політики будівництва своїх збройних сил, увага УНР зверталася й на інші складові державного життя, однією з яких було намагання зберегти успадкований культурно-історичний простір. Уже під час антигетьманського повстання Голова Директорії В. Винниченко 26 листопада 1918 р. підписав

постанову, яка, зокрема, застерігала від грабежів і розбоїв, нищення народного добра, зобов'язувала комісарів заарештовувати і віддавати до військового суду тих осіб, які проводили погромну агітацію [12, с. 384–385]. Утім, чітких настанов щодо збереження культурно-історичної спадщини у той переломний час нова влада не давала. У «Декларації Директорії Української Народної Республіки» від 26 грудня 1918 р. вищий керівний орган країни закликав трудову інтелігенцію, зокрема й учених, «рішуче стати на бік працюючих клас і в інтересах творення нового справедливого життя для всього народу прикласти своїх сил, знання і науки для найкращого направлення будівничого соціального прогресу» [12, с. 394]. Очевидно, тут розумілася широка культурна праця освіченого і наукового прошарку суспільства в цивілізаційно-творчому руслі, бо нове керівництво прагнуло зробити незалежну, демократичну Україну частиною світового співтовариства, яка дотримуватиметься ідеалів всесвітнього братства народів, принципів самовизначення націй, дружби і співпраці з сусідніми державами, про що чітко було заявлено у зверненні «До народів всього світу та їх правительств» [12, с. 398–399].

Наприкінці грудня 1918 р. міністр юстиції С. Шелухін озвучив на засіданні уряду підготовлені науковцями його відомства пропозиції про оголошення трьох київських храмів – Св. Софії, Св. Володимира, Св. Андрія Первозваного – українськими святинями і взяття їх під захист держави [13, с. 127]. До цієї справи був залучений М. Біляшівський [14, с. 79], а приват-доцент Київського державного українського університету Й. Пеленський за дорученням уряду взявся за вироблення законопроекту про створення центрального органу охорони пам'яток церковної старовини [15, с. 43]. Цей науковець запропонував Директорії утворити центральні музей, архів і бібліотеку УНР [16, с. 81]. До справи долучилися працівники відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Головного управління мистецтв і національної культури Міністерства освіти. 8 лютого 1919 р. уряд ухвалив дві постанови, якими виділялися кошти на організацію Українського національного архіву і утримання Центрального архіву давніх актів [16, с. 85]. Заснуванням Українського головного архіву в Києві опікувався історик-архівіст В. Міяковський, який працював помічником голови та керівником описового відділу Архівного управління. Він вважав за доцільне зосередити в цій установі, крім уже наявних 9 фондів, архівні колекції, що були «кинуті у своїх приміщеннях» [16, с. 103].

Наприкінці січня 1919 р. перед наступом більшовиків на Київ на пропозицію музейників важливі пам'ятки, що зберігалися у Державному військово-історичному музеї, були передані військовим музеям і науковим установам, деякі з них перебазували до Вінниці [16, с. 16].

Залишення столиці УНР і швидке переміщення вищих органів влади у західному напрямку негативно вплинуло на опікування українських державних структур культурно-історичною спадщиною, яка в умовах бойових дій і динамічної зміни військово-політичних режимів зазнавала безжалісної руйнації (книги, предмети мистецтва, архівні рукописи тощо) і безповоротно втрачалася для нащадків.

З метою припинення цього бездумного, варварського процесу на сполох забили вчені Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ). Їхня найбільш активна діяльність припала на той час, коли адміністративний центр Поділля влітку 1919 р. перейшов під юрисдикцію УНР. Щоб не допустити пограбування коштовних дворянських бібліотек, які зберігалися у подільських маєтках, заклад скуповував їх, наповнюючи сотнями раритетів свою унікальну книгозбірню. У результаті пожертв і закупівлі літератури фундаментальна бібліотека станом на 22 жовтня 1920 р. нараховувала у своєму фонді 24 стародруки XVI ст. і 82 – XVII ст., а також 663 примірники книг, виданих у XVIII ст. [17, спр. 100, арк. 2].

Вчені-гуманітарії: професор П. Клименко, приват-доценти О. Неселоваський, П. Клепатський, Ю. Сіцінський, Л. Б'ялковський та ін., навесні 1919 р. утворили архівну комісію, яка добровільно взяла на себе функцію громадського захисту місцевих архівосховищ та їхніх фондів, обґрунтувала необхідність відкриття в університеті свого архіву і прийняття до нього тих цінних архівних збірок, яким загрожувало знищення. У цьому питанні комісія не зуміла знайти порозуміння з місцевим ревкомом, який діяв у місті з середини квітня до початку червня 1919 року. 31 липня члени архівної комісії висловили протест проти нищення архівних скарбів України. Згодом вони обговорили різні варіанти вирішення проблеми, звернулися до міністра освіти із пропозицією створити в регіонах для впорядкування архівної справи постійні комісії у складі науково підготовлених архівістів і археографів (за рекомендаціями вчених історико-філологічних факультетів університетів або УАН), які б опікувалися доглядом і збереженням архівних колекцій. Також пропонували підготувати відповідний закон про архівну справу, вироблення для архівних комісій відповідної інструкції, а з метою підготовки архіваріусів заснувати вищу археографічну школу і відкрити короткотермінові архівні курси [16, с. 122].

Очільник Міністерства народної освіти (МНО) Н. Григоріїв позитивно відреагував на звернення науковців і запропонував П. Клименку очолити започаткований у структурі відомства Відділ охорони пам'яток старовини і національної культури та через нього організувати міністерську архівну комісію [16, с. 122–123]. Відчувши велику стурбованість представників професорсько-викладацької корпорації К-ПДУУ становищем національно-культурної спадщини, Н. Григоріїв видав «Обіжник до всіх установ, підлеглих Міністерству Народної Освіти і Мистецтва до Міських самоврядувань і Народних Управ», у якому просив зазначені органи роз'яснити якомога більшій кількості громадян, що нищення російських і польських музеїв, бібліотек і архівів, де зберігаються пам'ятки української культури, «є руїною нашого національного добра». Про всі культурно-історичні цінності, над якими нависла загроза знищення, належало повідомляти МНО УНР для відповідного реагування і прийняття адекватних заходів [18, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 33–33 зв.].

Після того, як П. Клименко посів (за сумісництвом) запропоновану йому посаду, він ініціював різні заходи для охорони пам'яток старовини. З його подачі Міністерство внутрішніх справ 28 серпня 1919 р. поклало на органи місцевого самоврядування обов'язок піклуватися пам'ятками старовини й охороняти їх від «знищення, псування й продавання» [19, с. 95]. Через два дні, 30 серпня, Н. Григорійв і П. Клименко видали спільний наказ, яким зобов'язували губернських і повітових комісарів освіти взяти під свій догляд і охорону усі пам'ятки, не допускаючи їх нищення і вивіз за кордон, а також «пильнувати, аби музеї і бібліотеки, закладені за часів старого ладу і під час українського і большевистського панування, не розбиралися, не продавалися, не розкрадалися ким би то не було» [18, ф. 3689, оп. 1, спр. 6, арк. 22 зв.].

Відповідно до урядової постанови, в структурі МНО мала функціонувати архівна комісія, якій належало санкціонувати відбір другорядних матеріалів з різних архівів для переробки на паперовій фабриці. Наказом МНО УНР від 30 серпня 1919 р. така комісія була створена під головуванням П. Клименка. До її складу увійшли 16 членів, зокрема й кілька вчених К-ПДУУ. За короткий час ця структура ініціювала низку невідкладних заходів: 1) прийняття закону про захист пам'яток старовини й мистецтва «під загрозою грошових кар і тюрми за знищення й вивіз»; 2) заснування губернських архівних комісій; 3) повернення з торгівельних закладів частини архівних документів; 4) вироблення інструкції для аналізу архівних справ, а також повернення «культурно-історичних предметів, розграбованих в панських маєтках»; 5) заснування на Поділлі й Волині посади особливого комісара для охорони пам'яток старовини й мистецтва; 6) виділення під архівне сховище однієї з веж Кам'янецької фортеці; 7) започаткування профільного часопису «Українська старовина» для актуалізації роботи з охорони об'єктів культурно-історичного простору, залучення до неї широкого громадського активу [20, с. 9].

Вироблені пропозиції не залишилися поза увагою керівництва держави. Так, у середині вересня 1919 р. Голова Директорії УНР С. Петлюра затвердив штат архівної комори, яка мала розміститися у фортечній споруді, а також постанову про заснування при всіх міністерствах і управліннях особливих комісій для перегляду чинних законів та інструкцій, на підставі яких утримуються і оберігаються їхні архіви. Наголошувалося на необхідності проведення експертизи цінності документів архівних установ з метою вивільнення їх від «непотрібного матеріалу», який після висновку архівної комісії МНО мав поступити у розпорядження Міністерства народного господарства [18, ф. 1131, оп. 1, спр. 2, арк. 112; спр. 16, арк. 1–2 зв.; ф. 3689, оп. 1, спр. 16, арк. 1–2 зв.]. Тоді ж зазначене міністерство скликало міжвідомчу комісію, яка одностайно висловилася за заборону вилучення будь-яких архівних і канцелярських справ без згоди Комісії з охорони пам'яток старовини і мистецтва при МНО УНР [18, ф. 3689, оп. 1, спр. 6, арк. 42].

На думку О. Шевченко, важливе значення для припинення грабунку і розпродажу предметів старовини, архівних документів, раритетних видань мало

ухвалення Радою Народних Міністрів УНР у вересні 1919 р. постанови про охорону пам'яток старовини й мистецтва, у якій була зафіксована пропозиція вчених про те, що пам'ятки «архітектурні, архивальні, бібліотечні, музейні, побутові, ... маючи культурно-історичну цінність і значення, знаходяться під охороною держави» [21, с. 18]. Утім, як наголошує О. Нестуля, ця постанова, на жаль, прийнята не була – через погіршення воєнно-політичної ситуації вона залишилася лише проектом [2, с. 62].

Представники К-ПДУУ, по-справжньому вболіваючи за долю архітектурної, культурно-мистецької й архівної спадщини України, неодноразово змушені були критично оцінювати діяльність української влади і розбурханого революційною стихією суспільства щодо збереження цих скарбів, і вважали за доцільне прийняття закону, яким би усі пам'ятки на території УНР були націоналізовані і охоронялися державою. Разом з іншими українськими патріотами, які вболівали за стан старовини, вчені університету били на сполох і закликали уряд заснувати Міністерство мистецтв і національної культури, яке б стало на чолі пам'яткоохоронної роботи і набуло відповідних прав, співпрацювало з комісаріатами, які належало створити на місцях, розгорнути мережу державних і місцевих архівів, музеїв і бібліотек. До цього пропонували залучити і органи місцевого самоврядування, відповідні фахові експедиції для збирання «культурних цінностей через революцію та війну» [18, ф. 3689, оп.1, спр. 14, арк. 39–39 зв.].

20 вересня 1919 р. П. Клименко разом із товаришем міністра народної освіти П. Холодним відправили обіжник губернським і повітовим комісарам, яким запропонували повідомити населення через учителів місцевих шкіл про те, що всі цінні старовинні речі (картини, книги, документи, посуд) треба зберігати і обов'язково чекати, доки їх викупить держава. Мешканцям сіл і містечок пропонували дати відповідні письмові зобов'язання. Непограбовані речові колекції, бібліотеки й архіви пропонували перевезти з мастків до приміщень шкіл, громадських бібліотек і взяти під особисту охорону завідувачам цих закладів. Про виконану роботу треба було повідомити МНО УНР [18, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 79].

3 грудня 1919 р. по квітень 1920 р. П. Клименко очолював Подільське товариство охорони пам'яток старовини й мистецтва, до якого входило чимало науковців, інших працівників К-ПДУУ, вживав заходів щодо збереження архівів губернського правління, а також губернатора та його канцелярії в умовах польської окупації краю [18, ф. 1131, оп. 1, спр. 6, арк. 26; спр. 46, арк. 4]. В «Українській старовині» вчений висловив стурбованість діями окремих міністерств УНР, які потурали нищенню архівних комплексів, сподівався, що «державними заходами [буде] припинено нищення архівів» і що ідея державного збереження архівних документів прислужиться їх «науковому використанню» [20, с. 2].

Керівництво К-ПДУУ, враховуючи побажання вчених, створило у структурі ВНЗ науково-дослідний архів, до якого були передані різні збірки цінних джерел із тих фондів, що залишилися без господаря.

Вчені опікувалися й збереженням культових об'єктів. Зокрема, Й. Пеленський, який восени 1919 р. був призначений комісаром з охорони церковної старовини при Міністерстві ісповідань (МІ) УНР, виробив пропозиції, спрямовані на збереження культових споруд (церков, костелів, синагог і мечетей). Ці пропозиції було схвалено МІ на чолі з І. Огієнком. Так, без згоди названого центрального органу виконавчої влади пам'ятки не можна було розбирати, реконструювати чи ремонтувати. У разі знищення церковних об'єктів через руйнівну дію природних сил чи військового протистояння речі, що залишилися від цих об'єктів, мали бути передані до музеїв [16, с. 247–248]. Учений увійшов до складу комісії (9 осіб), яка обстежила стан Кам'янецької й Жванецької фортець, Меджибізький, Пилявський і Сатанівський замки, церкви і деякі поміщицькі маєтки регіону. Після цього під державну охорону взяли низку історико-архітектурних об'єктів [3, с. 190].

Після від'їзду з Кам'янця-Подільського у середині листопада вищих органів влади УНР і перехід міста під польське адміністрування вироблення різних державних заходів зі збереження пам'яток історії і культури припинилося. Владу УНР тоді представляв Головноуповноважений уряду (ГУ) професор І. Огієнко, який для опікування українськими громадянами й інституціями створив відповідну колегіальну структуру. Попри величезну зайнятість поточними справами, міністр реагував на звернення П. Клименка, які стосувалися неналежного зберігання різних об'єктів (архіви, архітектурні пам'ятки тощо), перешкоджання пам'яткоохоронній і архівній роботі з боку польських чиновників. Так, зокрема, він оскаржив перед начальником Подільської округи рішення щодо переміщення архівних фондів в інше приміщення [18, ф. 1131, оп. 1, спр. 46, арк. 5]. Для проведення відповідних заходів зі збереження старовини Комітет ГУ виділив Подільському товариству охорони пам'яток старовини й мистецтва на прохання його голови 300 тис. крб. [22]. За сприяння І. Огієнка, до університетського архіву були передані цінні архівні документи, зокрема судова справа Устима Кармалюка [17, спр. 99, арк. 8].

Отже, у 1919–1920 рр. українські вчені взяли участь у виробленні й реалізації державної політики УНР щодо збереження об'єктів культурно-історичного простору, зокрема підготували чимало нормативних документів, інструкцій, які передбачали порядок і встановлювали відповідальність за збереження культурних скарбів, музеїв, архівосховищ, бібліотек на усій території України, здійснили низку практичних кроків із підвищення правосвідомості населення, захисту історичних пам'яток, сприяли порятунку цінних колекцій від пограбувань, продажу за кордон. Надалі варто дослідити участь вчених у пропаганді культурно-історичної спадщини, яка у добу революції сприяла становленню молоді української нації.

Список використаних джерел:

1. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії). – К., Полтава, 1994. – 240 с.

2. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. – К., 1995. – Ч. 1: 1917 – середина 20-х років. – 280 с.
3. Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.): Монографія. – К.: ВПЦ «Київ ун-т», 2002. – 311 с.
4. Розовик Д. Ф. Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. – К.: «Аквілон-Плюс», 2011. – 544 с.
5. Нестуля О. Роль П. В. Клименка в організації охорони пам'яток Поділля за доби Директорії УНР / О. Нестуля // Духовні витoki Поділля: творці історії краю: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький: Поділля, 1994. – Ч. 1. – С. 307–309.
6. Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887–1955): документальний біографічний нарис / І. Дивний // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелозн., 1996. – Т. 1. – С. 356–385.
7. Завальнюк О. М. П. В. Клименко – професор Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1921 рр.) / О. М. Завальнюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. – Серія: історія. – Вінниця: ДПФ, 2003. – Вип. 5. – С. 81–85.
8. Завальнюк О. М. Ю. Й. Сіцінський у 1917–1920 рр.: громадсько-політичний, культурно-освітній і науковий аспекти / О. М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Сіцінського: Зб. матеріалів міжнар. наук.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2010. – С. 23–29.
9. Трембiцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність: Монографія. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. – 300 с.
10. Матяш І. Архівна справа в Україні 1917–1921 рр.: особи, події, здобутки / І. Матяш // Пам'ятки. Monuments: Зб. док. і матеріалів. – К., 1998. – Т. 1. – С. 4–10.
11. Матяш І. Пилип Клименко: архівіст, учений, організатор науки / І. Матяш // Пам'ятки століть: історичний науковий та літературний журнал. – К., 2001. – № 1 (27). – С. 123–134.
12. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – 744 с.
13. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Док. і матеріали. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.
14. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник. – К., 2005. – Ч. I. – 351 с.
15. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.): Зб. док. і матеріалів. – К.: Ін-т іст. Укр. НАН Укр., 2008. – 320 с.

16. Пам'ятки. Monuments: Док. і матеріали. – К.: Укр. держ наук.-досл. ін.-т арх. справи та документ-ва, 1998. – 280 с.
17. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 582. – Оп. 1.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
19. Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – 592 с.
- 20 Українська старовина. – Кам'янець, 1919. – № 1. – 9 с.
21. Хроніка архівного будівництва в Україні (1917–1921 рр.) / Упор. О. Шевченко // Пам'ятки. Monuments. – Т. 1. – С. 11–30.
22. Хроніка // Наш шлях. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 13 лютого. – С. 2.

Завальнюк А. М. Участие ученых в разработке политики УНР 1919–1920 гг. по сохранению объектов культурно-исторического пространства

Исследуется участие украинских ученых в работе общественных и государственных структур с целью выработки эффективных мероприятий ряда органов УНР (правительство, министерство народного просвещения, отдел охраны памятников древности и искусства, архивная комиссия) по недопущению утраты объектов культурно-исторического пространства.

Ключевые слова: украинские ученые, архивная комиссия, Министерство народного просвещения УНР, охрана культурно-исторических памятников, правительственное постановление, университетский архив.

Zawalniuk O. M. The participation of scientists in the working out the policy of UNR in 1919–1920 about preservation of cultural and historical objects

The article considers participation of the Ukrainian scientists in the work of public and government agencies, aimed at developing effective measures of several UNR bodies (authority, Ministry of public education, department of monuments and art preservation, archives commission) to prevent the loses of cultural and historical objects, is investigated in the article.

Keywords: Ukrainian scientists, archives commission, the UNR Ministry of public education, preservation of cultural and historical objects, government decree, university archives.